

ΣΟΦΙΑ ΠΑΤΟΥΡΑ

ΒΙΟΤΕΧΝΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΣΥΝΑΛΛΑΓΕΣ
ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΠΟΙΚΙΕΣ
ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΚΤΗΣ ΤΟΥ ΕΥΞΕΙΝΟΥ ΠΟΝΤΟΥ
(4ος-6ος αι.)

Οι ελληνικές αποικίες της δυτικής ακτής του Ευξείνου Πόντου Τόμις, Ιστρία και Κάλλατις που κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή ανήκαν στην επαρχία της Μ. Σκυθίας, γνώρισαν μεγάλη πολιτιστική και οικονομική άνθηση κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, δεδομένου ότι από τη γεωγραφική τους θέση έπαιζαν πάντοτε σπουδαίο πολιτικό και οικονομικό ρόλο για τον ευρύτερο πολιτικό και διοικητικό φορέα στον οποίο ανήκαν.

Οι αλληπάλληλες βαρβαρικές επιδρομές στις βόρειες επαρχίες της αυτοκρατορίας και η προσπάθεια διάδοσης και αργότερα η επικράτηση του Χριστιανισμού είναι οι δύο βασικοί παράγοντες που επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την οικονομική και πολιτιστική ζωή των μεγάλων ελληνικών κέντρων της Μ. Σκυθίας κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή. Είναι αλήθεια ότι η διαμόρφωση των νέων πολιτικών και στρατιωτικών συνθηκών και η Χριστιανική ιδεολογία δημιούργησαν νέες ανάγκες στο δημόσιο και καθημερινό βίο των ανθρώπων της περιοχής, δίνοντας ως ένα βαθμό το στίγμα του πολιτισμού και της τέχνης της εποχής, στην αντίστοιχη περιοχή.

Ένας τομέας της καθημερινής ζωής και δράσης του μέσου πολίτη της βυζαντινής επαρχιακής πόλης μέσα από τη μελέτη του οποίου μπορεί κανείς εύκολα να δώσει τις κοινωνικές, πολιτιστικές και ιδεολογικές της παραμέτρους είναι ο οικονομικός και πιο συγκεκριμένα η λειτουργία μέσα στα αστικά κέντρα βιοτεχνικών μονάδων και μικρών εργαστηρίων παραγωγής αντικειμένων περιορισμένης ή ευρύτερης χρήσης και οι συναλλαγές των κατοίκων τους με άλλα κέντρα που βρίσκονταν σε μικρή ή μεγάλη απόσταση απ' αυτά.

Εξετάζοντας τις εμπορικο-οικονομικές δραστηριότητες στο σύνολό τους ή εμμένοντας σε αντιπροσωπευτικά τους δείγματα (προϊόντα ντόπιας παραγωγής ή εμπορίου) μπορεί κανείς ακόμη να διακρίνει την επι-

βίωση στοιχείων της ελληνορωμαϊκής παράδοσης (εμφανή και έντονα για τον 4ο τουλάχιστον αιώνα) και να επισημάνει τις όποιες αλλαγές και τομές επέφεραν οι νέες πολιτικο-ιδεολογικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην περιοχή και στην αυτοκρατορία γενικότερα.

Οι φάσεις της μεγαλύτερης οικονομικής και πολιτιστικής άνθησης των αστικών βυζαντινών κέντρων που προαναφέρθηκαν συμπίπτουν με τις περιόδους της πολιτικής και στρατιωτικής ύφεσης της ευρύτερης περιοχής του Δούναβη, όταν οι βυζαντινές αρχές προέβαιναν, μετά την κατάπαυση των εχθροπραξιών με τα γειτονικά βαρβαρικά φύλα, στην οχυρωματική και οικονομική αναδιοργάνωση και ανασυγκρότηση των βορείων επαρχιών τόσο με έργα, όσο και με διοικητικά και οικονομικά μέτρα που απέβλεπαν στην εν γένει αναζωογόνησή τους.

Στην ανθηρή κατάσταση της Μ. Σκυθίας κατά την εποχή του αυτοκράτορα Βάλη αναφέρεται ο Σωζομενός με την παρακάτω περιγραφή: *Τοῦτο δὲ τὸ ἔθνος πολλὰς μὲν ἔχει καὶ πόλεις καὶ κώμας καὶ φρούρια, μητρόπολις δὲ ἐστὶ Τόμις, πόλις μεγάλη καὶ εὐδαίμων παράλιος ἐξ εὐωνύμων εἰσπλέοντι τὸν Εὐξείνιον καλούμενον Πόντον...*¹

Επιγραφές² προερχόμενες από την Τόμι αποκαλύπτουν την οικονομική συμβολή στην στρατιωτική αναδιοργάνωση της πόλης, σωματείων επαγγελματιών και εμπόρων καθώς και ιδιωτών, χωρίς όμως να μπορεί κανείς ν' αποφανθεί με βεβαιότητα αν αυτό τους το επέτρεπε η καλή οικονομική τους κατάσταση ή τους το επέβαλε η πολιτεία, εγκαινιάζοντας έτσι ένα νέο θεσμό με τοπικό ίσως χαρακτήρα.

Την έντονη βιοτεχνική και εμπορική δραστηριότητα της Τόμεως κατά τον 4ο αιώνα μαρτυρεί η ανακάλυψη ενός μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος στην προκυμαία του παλαιού της λιμανιού με την επιγραφή ΕΡΜΕΟΣ (θεός προστάτης του εμπορίου κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή) που επιβεβαιώνει τον εμπορικό του χαρακτήρα.³ Μια σειρά από μικρά δωμάτια που ανήκαν στο παραπάνω συγκρότημα, λειτουργούσαν προφανώς ως εργαστήρια αλλά και ως αποθήκες εμπορευμάτων όπως δείχνει η ανεύρεση διαφόρων μεταλλικών αντικειμένων και 150

1. Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* (ἐκδ. Bidez – Hansen) σ. 263.

2. Οι επιγραφές είναι: *Μακελαρίων πεδατοῦρα πόδες ΚΔ', καὶ πεδατοῦρα Ἀλέξανδρος Βάσος*, βλ. Em. Popescu, *Inscripțiile din secolele IV-XIII descoperite în România*, Βουκουρέστι 1976, σ. 43-45.

3. V. Canarache, «L'édifice à mosaïque découvert devant le port de Tomis», *Studii clasice* 3 (1961), 227-240.

περίπου αμφορέων διαφόρων τύπων και μεγεθών με ελληνικές και λατινικές επιγραφές.⁴ Το γεγονός ότι οι επιγραφές που συνήθως δηλώνουν τη χωρητικότητα του αγγείου, επαναλαμβάνονται δύο ή και τρεις φορές πάνω στο ίδιο αγγείο, ίσως δείχνει ότι τα εμπορεύματα ελέγχθηκαν περνώντας από το τελωνείο κατά την είσοδο ή την έξοδο τους από το λιμάνι ή ακόμη ότι τα ίδια αγγεία χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο από μια φορά, και είναι ίσως προγενέστερα του 4ου αιώνα. Πολλοί αμφορείς βρέθηκαν γεμάτοι με οργανικές, χημικές και ορυκτές ύλες όπως: κολοφώνιο, ρητίνη, τερεβενθίνη, μαστίχα Χίου, λιβάνι προερχόμενο προφανώς από τις ακτές της Σομαλίας, και σμύρνα, αραβικής ίσως προέλευσης.⁵

Στην επιφάνεια των περισσότερων αμφορέων του εμπορικού συγκροτήματος της Τόμεως έχουν χαραχθεί εκτός από τα σημεία της χωρητικότητάς τους και επιγραφές χριστιανικού περιεχομένου.⁶ Αυτό σημαίνει ότι, σε περιοχές, όπως οι δουναβικές, στις οποίες δεν είχε γίνει ακόμη οργανωμένος επίσημος προσηλυτισμός στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα, γινόταν προσπάθεια έμμεσης διάδοσης του Χριστιανισμού και των νέων ιδεολογικών τάσεων μέσω του εμπορίου. Την άποψη αυτή ενισχύουν και τα διάφορα χριστιανικά σύμβολα χαραγμένα σε αμφορείς εμπορικού χαρακτήρα (θ' αναφερθούμε εκτενέστερα παρακάτω) που βρέθηκαν εκτός από την Τόμι και σε άλλα σπουδαία εκείνη την εποχή οικονομικά κέντρα της περιοχής όπως ήταν η Ιστρία, η Δινογέτια, η Σουκιδάβα κτλ.⁷

Το μέγεθος του κτιριακού συγκροτήματος της Τόμεως και η πρόωμη χρονολόγησή του από τους ρουμάνους αρχαιολόγους που το αποκάλυψαν επιτρέπουν την υπόθεση ότι ίσως οι απαρχές του να τοποθετούνται στη ρωμαϊκή εποχή και ότι πιθανότατα στον 4ο αιώνα έγινε επέκτασή του μετά τη δημιουργία νέων προφανώς βιοτεχνικών και εμπορικών αναγκών.

Στην Ιστρία, που κατά την ελληνιστική εποχή ήταν το μεγάλο οικονομικό κέντρο της περιοχής και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο έχαιρε ειδικών προνομίων που ευνοούσαν την οικονομία της,⁸ η βιοτεχνική και εμπο-

4. I. Barnea, *Din Istoria Dobrogei II*, Βουκουρέστι 1968, σ. 466.

5. Popescu, ό.π. 99-100.

6. ό.π. 100.

7. Popescu, ό.π. 118-124. Τού ίδιου, «Ceramica Romană tirzie cu decor ștampilat descoperită la Histria», *Studii și Cercetări de Istorie Veche (= SCIV)* 16 (1965) 695-725. D. Tudor, *Oltenia Romană*, Βουκουρέστι 1978, σ. 433.

8. Βλ. Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea Romană secolele I-III e.n.*, Βουκουρέστι 1977, σ. 112-114.

ρική δραστηριότητα των κατοίκων της συνέχισε όπως δείχνουν οι αρχαιολογικές έρευνες, και κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο να είναι έντονη παρά τις καταστροφές που κατά καιρούς υφίστατο από τις βαρβαρικές επιδρομές. Οι μακροχρόνιες ανασκαφικές έρευνες των ρουμάνων αρχαιολόγων έφεραν στο φως εκτός των άλλων και μια ολόκληρη συνοικία βιοτεχνικού και εμπορικού καθαρά χαρακτήρα της εποχής που εξετάζουμε, απ' όπου και η επωνυμία της σήμερα ως «οικονομικού τομέα» (sector economic) ή «οικονομικής συνοικίας» της πόλης.⁹ Στα όριά της περιλαμβάνονται τα ερείπια απλών και πενιχρών δωματίων διατεταγμένων σε μικρές ομάδες (insulae) που εχρησιμοποιούντο είτε ως εργαστήρια (γλυπτικής, αγγειοπλαστικής, μεταλλοτεχνίας) είτε ως αποθήκες, μέσα στις οποίες φυλάσσονταν κατά τους υπολογισμούς των αρχαιολόγων από 3 έως 7 μεγάλα αγγεία (dolia) και αμφορείς.¹⁰

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι αυτές οι μικρές βιοτεχνικές νησίδες ήταν ιδιοκτησία πλούσιων κατοίκων της πόλης και νοικιάζονταν σε τεχνίτες ή εμπόρους για την άσκηση του επαγγέλματός τους ή την αποθήκευση των εμπορευμάτων τους.

Η οικονομική συνοικία της Ιστρίας διατήρησε τον αστικό της χαρακτήρα σ' όλη τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής εποχής όπως δείχνουν τα ίχνη τριών φάσεων διαδοχικών επισκευών των κτισμάτων της από τον 4ο ως τον 7ο αιώνα.¹¹

Συγκεκριμένοι τομείς της βιοτεχνίας και του εμπορίου που γνώρισαν ιδιαίτερη άνθηση κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή στις ελληνικές πόλεις της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας ήταν η γλυπτική και η αγγειοπλαστική. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι όσον αφορά την γλυπτική, αναφερόμαστε στα εργαστήρια επεξεργασίας πέτρας και μαρμάρου για την παραγωγή συγκεκριμένων αντικειμένων, εφόσον αυτή την εποχή η μνημειώδης γλυπτική βρισκόταν σε πλήρη σχεδόν παρακμή.

Ξεχωριστή ανάπτυξη γνώρισε η αρχιτεκτονική γλυπτική με μαζική

9. Emil Condurachi, «Histria à l'époque du Bas-Empire d'après les dernières fouilles archéologiques», *Dacia*, N.S. 1 (1957) 249-257.

10. 6.π. 255 και I. Barnea, «Les villes de la Scythia Minor au cours des Ve-VIe siècles», *Bulletin AIESEE* 10 (1972) 2, σ. 158-159.

11. 6.π. 159 και Em. Popescu, «Contribution à la géographie historique de la Péninsule Balkanique aux Ve-VIIIe de notre ère», *Dacia*, N.S. 13 (1969) 409-410.

παραγωγή και εισαγωγή από κέντρα του Νότου, κιονοκράνων για τη διακόσμηση των χριστιανικών βασιλικών αλλά και των άλλων δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων και η παραγωγή επιτύμβιων στηλών. Υπό την επίδραση της Εκκλησίας και της Ανατολής επήλθε διαφοροποίηση των ηθικών αξιών και της έκφρασής τους μέσα από συγκεκριμένες μορφές τέχνης, από εκείνες της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής. Στην εποχή που εξετάζουμε εξαφανίζονται τα αγάλματα των ειδωλολατρικών θεοτήτων και των αυτοκρατόρων που σε προγενέστερες εποχές κοσμούσαν τους ειδωλολατρικούς ναούς και τις πλατείες των πόλεων, ενώ στις επιτύμβιες στήλες τη θέση των αναγλύφων με τη μορφή του νεκρού, του θράκα ιππέα κτλ.¹² παίρνει η απεικόνιση του σταυρού, του μονογράμματος του Χριστού και χριστιανικών συμβόλων όπως το περιστέρι, το ψάρι κτλ. Οι επιτύμβιες στήλες της πρωτοβυζαντινής εποχής που βρέθηκαν στις ελληνικές αποικίες της Μ. Σκυθίας θυμίζουν τις προγενέστερες ειδωλολατρικές, είναι όμως μικρότερων διαστάσεων ακανόνιστες στο σχήμα και φτωχότερες στο διάκοσμο από εκείνες,¹³ στοιχεία που εκφράζουν από τη μια τη νέα χριστιανική αντίληψη για το λιτό και απέριττο, υποδηλώνουν όμως από την άλλη και τις νέες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες των ανθρώπων της περιοχής μετά τα στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότά του τέλους του 3ου και των αρχών του 4ου αιώνα.

Βέβαια, μεμονωμένα δείγματα επιβίωσης της ελληνορωμαϊκής παράδοσης υπάρχουν και στον τομέα της τέχνης των επιτύμβιων στηλών, όπως για παράδειγμα η στήλη που βρέθηκε στην Τόμι με την απεικόνιση αιγυπτιακών θεοτήτων¹⁴ που δείχνει τη συνέχιση των δεσμών της ποντιακής μητρόπολης με αιγυπτιακά κέντρα και την εμμονή της ειδωλολατρικής λατρείας κατά τον 4ο αιώνα. Ειδωλολατρικά στοιχεία εμφανίζονται ακόμη σε επιγραφές άλλων χριστιανικών επιτύμβιων στηλών προερχομένων επίσης από την Τόμι, όπως η αναφορά στα Ηλύσια Πεδία, η λατινική έκφραση *Ave Vale viator*, η απόδοση επιγραφών σε

12. Βλ. τις πρόσφατες μελέτες της Maria Alexandrescu-Vianu, «La sculpture en pierre à Istros IIIe-Ier siècles (II)», *RESEE* 25/2 (1987) 135-151 και «La sculpture en pierre à Istros Ier-IIIe siècles (III)», *RESEE* 25/3 (1987) 225-239.

13. Barnea, *Din Istoria Dobrogei* 461.

14. D. M. Teodorescu, «Monumente inedite din Tomi», *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice* 8 (1915) 76-77. Em. Condurachi, «Sur deux bas-reliefs 'chrétiens' de Tomis», *Arta și Arheologia* 13-14 (1937-1938) 60-62 και Barnea, *Din Istoria Dobrogei* 480-481.

στίχους κατά το πρότυπο των ελληνικών επιτύμβιων επιγραμμάτων, η ανάγλυφη ροζέτα σε αέτωμα στήλης κτλ.¹⁵

Η συνύπαρξη κατά τον 4ο κυρίως αιώνα ειδωλολατρικών και χριστιανικών στοιχείων τόσο στις επιτύμβιες στήλες όσο και σε άλλα αντικείμενα καθημερινής χρήσης υποδηλώνει όχι μόνο τη συνύπαρξη αυτή καθαυτή των δύο αντιτιθέμενων ιδεολογιών αλλά και την προσπάθεια του απλού ανθρώπου της εποχής να τις συμβιβάσει.

Η συνύπαρξη κλασικών-ρωμαϊκών και βυζαντινών στοιχείων εμφανίζεται και στο χώρο της καθαρής γλυπτικής τέχνης όπως διαπιστώνει κανείς από την εξέλιξη των κιονοκράνων που, όπως προαναφέρθηκε, η παραγωγή τους σε εργαστήρια των ελληνικών αποικιών και η εισαγωγή τους από άλλα κέντρα της ηπειρωτικής και της νησιωτικής Ελλάδας, ήταν κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή πολύ μεγάλη. Ήταν φυσικό ο απλός τεχνίτης ή ο καλλιτέχνης της πρωτοβυζαντινής εποχής, ο οποίος γεννήθηκε και μεγάλωσε σε περιβάλλον όπου ο κλασικός πολιτισμός είχε αφήσει ανεξίτηλα ίχνη ενώ οι ρωμαϊκές μνήμες ήταν ακόμη νωπές — όπως συνέβαινε στις παλιές, ελληνικές αποικίες της Μαύρης Θάλασσας — να συγκεράσει το παρελθόν με το παρόν στο δημιούργημά του και, όπως προαναφέρθηκε, να τα συμβιβάσει.

Αυτό διαπιστώνεται κατεξοχήν στα κιονόκρανα του 4ου και του πρώτου μισού του 5ου αι., ενώ αργότερα οι ντόπιοι τεχνίτες δημιουργούν, υπό την ισχυρή επίδραση των βυζαντινών κέντρων του Νότου και της ίδιας της Κωνσταντινούπολης, νέους τύπους κιονοκράνων, διαφοροποιημένων και απελευθερωμένων από τις παραδοσιακές τους μορφές και με τάσεις απλοποίησης του σχήματος και γεωμετροποίησης του άλλοτε φυσικού και πλαστικού τους διακόσμου.¹⁶

Πραγματική βέβαια τομή στην τέχνη του κιονοκράνου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή αποτελεί η εμφάνιση στην κύρια όψη του ανάμεσα στα παραδοσιακά ακάνθινα φύλλα του, του σήματος του σταυρού, στοιχείο που φανερώνει όχι μόνο τον προορισμό τους (τα περισσότερα χρησιμοποιήθηκαν για την διακόσμηση των χριστιανικών βασιλικών της πε-

15. Popescu, *Inscripțiile* 51-57.

16. R. Kautzsch, *Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*, Βερολίνο - Λειψία 1936. Α. Ορλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης*, Β', Αθήνα 1954, σ. 283-287. Sergio Bettini, «La sculpture byzantine», στον τόμο: *L'art byzantin, art européen*, Αθήνα 1963, σ. 127-130.

ριοχής), αλλά και την ζωντανή αποτύπωση της νέας ιδεολογίας σ' όλες τις μορφές του υλικού πολιτισμού της εποχής.

Ο μεγάλος αριθμός κιονοκράνων που ανακαλύφθηκαν στην Τόμι, Ιστρία, Κάλλατι και στη ρωμαϊκή πόλη του εσωτερικού της Μ. Σκυθίας *Tropaeum Traiani*, μαρτυρεί τη λειτουργία ειδικών εργαστηρίων αρχιτεκτονικής γλυπτικής στα οποία οι τεχνίτες που δούλευαν, όπως και παλαιότερα, με μάρμαρο εισαγωγής (από την Προκόνησο, τη Θάσο και άλλες περιοχές) ή με ντόπιο ασβεστόλιθο, χρησιμοποιούσαν ως πρότυπα κιονόκρανα εισαγωγής από την Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη και άλλα μεγάλα βυζαντινά κέντρα.¹⁷ Είναι αυτονόητο ότι τα κιονόκρανα εισαγωγής από τα μεγάλα βυζαντινά κέντρα που προαναφέρθηκαν δεν συγκρίνονται από την άποψη του υλικού και της τεχνικής κατασκευής τους με εκείνα της τοπικής παραγωγής, στα οποία είναι έντονος ο επαρχιακός χαρακτήρας σαν έκφραση της κοινωνικο-οικονομικής αλλά και της πολιτιστικής στάθμης των ανθρώπων της βυζαντινής περιφερειακής επαρχίας.

Περνώντας στο χώρο της κεραμικής τέχνης που αποτελεί την πιο διαδεδομένη και αντιπροσωπευτική μορφή του υλικού πολιτισμού των ελληνικών πόλεων της Μ. Σκυθίας παρατηρεί κανείς ότι οι τεχνίτες και αγγειοπλάστες της εποχής δούλευαν όλα τα είδη της (καθημερινής κυρίως χρήσης) ακολουθώντας πρότυπα προγενέστερα ελληνορωμαϊκά, είναι όμως εμφανώς επηρεασμένοι ως προς την ποιότητα και το διάκοσμό τους από νέους παράγοντες όπως ήταν η χριστιανική θρησκεία, η ανατολική τέχνη και σε μερικές περιπτώσεις το βαρβαρικό στοιχείο του Δούναβη.

Αγγεία και άλλα πήλινα αντικείμενα της πρώιμης βυζαντινής περιόδου βρέθηκαν σε αφθονία και στις τρεις ελληνικές πόλεις της Μ. Σκυθίας όπως και σε κέντρα του εσωτερικού της και προέρχονται τόσο από τοπικά εργαστήρια όσο και από τις συναλλαγές τους με άλλα βυζαντινά κέντρα. Με βάση την ποιότητα και τη χρήση τους διακρίνονται σε δύο κύριες κατηγορίες: (α) στα αντικείμενα κοινής καθημερινής χρήσης που αποτελούν και την πλειονότητα και (β) στα πήλινα αντικείμενα πολυτε-

17. I. Barnea, «À propos de la sculpture romano-byzantine de Scythie Mineure», *Rivista di Archeologia Cristiana* 45, 1-4 (1969) 15-29. Του ιδίου, «Éléments d'art grec des basiliques paléochrétiennes de la Scythie Mineure», *ΔΧΑΕ* 4 (1964) 341-342. Του ιδίου, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Πώμη 1977, σ. 190-212.

λείας, κατηγορία στην οποία ανήκουν συνήθως αγγεία από κόκκινο πηλό, ανώτερης ποιότητας με σταμπωτό διάκοσμο, όλα σχεδόν εισαγωγής από μεγάλα βυζαντινά κέντρα της Ανατολής και του Νότου.¹⁸

Τα πιο διαδεδομένα είδη αγγείων και πήλινων αντικειμένων στην εποχή που μας απασχολεί ήταν οι αμφορείς και τα λυχνάρια, κατά κύριο λόγο, ενώ δεν λείπουν και άλλα είδη οικιακής χρήσης όπως οι πήλινες κανάτες μικρών συνήθως διαστάσεων, οι κύαθοι και πιάτα διαφόρων τύπων και σχεδίων, ντόπιας κυρίως παραγωγής.

Οι περισσότεροι αμφορείς μεγάλης χωρητικότητας που χρησιμοποιούνταν για την μεταφορά λαδιού, κρασιού και άλλων υγρών προϊόντων, προέρχονταν, όπως έδειξαν οι σχετικές μελέτες, από αγροτικές περιοχές της Ελλάδας και της Μ. Ασίας, δεδομένου ότι εκείνη την εποχή οι δουναβικές περιοχές υπέφεραν από τις συνεχείς επιδρομές των νομαδικών λαών.¹⁹ Επιγραφή επιτύμβιας στήλης που βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη και αναφέρεται σε κάποιον «Οινέμπορο Αλεξανδρείας»²⁰ μαρτυρεί τους εμπορικούς δεσμούς που είχε αναπτύξει η πρωτεύουσα της Μ. Σκυθίας, όπως και παλαιότερα κατά τη ρωμαϊκή εποχή, με αιγυπτιακά κέντρα. Στην ίδια πόλη, όπως μαρτυρείται από επιγραφή,²¹ είχε συσταθεί κατά τη ρωμαϊκή εποχή ο «οίκος των Αλεξανδρινών», προφανώς κάποια εταιρεία εμπόρων της Αλεξανδρείας. Αιγυπτιακής εξόχου προέλευσης είναι οι περισσότερες πήλινες λάμπες του 4ου και 5ου αι. που χρησιμοποιούνταν αργότερα ως πρότυπα στους ντόπιους τεχνίτες για τη μαζική παραγωγή τέτοιων αντικειμένων.²² Αξίζει να μνημονευτούν σ' αυτό το σημείο δύο πήλινα πιάτα, βορειοαφρικανικής καταγωγής, που βρέθηκαν στην Ιστρία· το ένα φέρει τις μορφές του Μεγάλου Κωνσταντίνου και των δύο γιων του και το άλλο τον Ηρακλή δίπλα στον Διόνυσο,²³ παραστάσεις που θυμίζουν περισσότερο τη ρωμαϊκή εποχή και δείχνουν

18. Popescu, *Ceramica romană* 4, σ. 695-724. Barnea, *Din Istoria Dobrogei* 488-489. Σοφία Πατούρα, «Ο πρώιμος βυζαντινός πολιτισμός της επαρχίας Μικράς Σκυθίας (σημ. Δοβρουτζάς) (4ος-6ος αι.)», *Βυζαντινός Λόγος* 1 (1987) 202.

19. C. Scorpan, «Ceramica romano-bizantină de la Săcîdava», *Pontica* 8 (1975) 282-283.

20. Popescu, *Inscripțiile* 63-64. I. Barnea, «Relațiile Provinciei Scythia Minor cu Asia Mică, Siria și Egiptul», *Pontica* 5 (1972) 261.

21. Suceveanu, *ό.π.* 122.

22. C. Ionomu, *Οπαιτε greco-romane*, Κωνσταντινούπολη 1967. Barnea, *Les monuments* 240-245.

23. Barnea, *Din Istoria Dobrogei* 493.

ότι και στην πρωτοβυζαντινή Αίγυπτο οι άνθρωποι διατηρούσαν ζωντανές ακόμη τις μνήμες του παρελθόντος.

Τους θρησκευτικούς εξάλλου δεσμούς με αιγυπτιακά κέντρα και την ιδεολογική επίδραση που ασκούσαν, μέσω του εμπορίου αυτή την εποχή, στις ελληνικές πόλεις της Μ. Σκυθίας μαρτυρεί η παράσταση του Αιγυπτίου Αγίου Μηνά πάνω σε τρία μικρά αγγεία που βρέθηκαν στην Κωνσταντία.²⁴ Η παράσταση του αιγυπτίου μάρτυρα προδίδει τη συνέχεια της παράδοσης δεδομένου ότι και κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή, στις ελληνικές αποικίες του Πόντου, όπως δείχνουν πολλές ανάγλυφες παραστάσεις τους, είχε γνωρίσει ευρεία διάδοση η λατρεία αιγυπτιακών θεοτήτων (Ίσις, Όσιρις, Σέραπις, κτλ.).²⁵

Εκτός από την Αίγυπτο και την Ελλάδα εμπορικές συναλλαγές είχαν αναπτύξει κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο και με πολλές πόλεις της Ανατολής. Σε εμπορικά σιγίλλια, που βρέθηκαν στην Τόμι και σε άλλα σημαντικά κέντρα της περιοχής, αναγράφονται τα ονόματα των πόλεων: Κολόης (Λυδία), Μητροπόλεως (Φρυγία), Σμύρνης, Εφέσου, Λαοδικείας, Μαγνησίας, Νίκαιας, Σιωνίας, κτλ., οικονομικά κέντρα με τα οποία είχαν εμπορικούς δεσμούς οι άλλοτε ελληνικές αποικίες και κατά τη ρωμαϊκή εποχή.²⁶

Βέβαια οι έμποροι (συνήθως Έλληνες) των άλλοτε ελληνικών αποικιών δεν περιόριζαν τις συναλλαγές τους μόνο με τα προαναφερθέντα μεγάλα οικονομικά κέντρα της Ανατολής και του Νότου.

Συχνά προϊόντα εισαγωγής από άλλες πόλεις ή ντόπιας παραγωγής τα προωθούνταν στους βόρεια του Δούναβη πληθυσμούς, σε περιοχές που εκείνη την εποχή, όπως μαρτυρούν οι πηγές, είχαν καταστεί σπουδαίες αγορές απορρόφησης βυζαντινών προϊόντων. Είναι γεγονός ότι εκείνη την εποχή οι παράκτιες πόλεις της Δ. Ακτής του Ευξείνου Πόντου λειτουργούσαν και ως διαμετακομιστικά κέντρα εμπορίου απ' όπου τα προϊόντα έφθαναν στις γνωστές από τους ιστοριογράφους της εποχής πόλεις-εμπόρια της γραμμής του Δούναβη, όπως ήταν το Νοβιόδοινο και η Δινογετία.²⁷

24. H. Leclercq, Ména (Saint), *DACL*, X 1, 1 (1933) 376-397. Barnea, *Relațiile* 260.

25. ό.π. 258-260. Alexandrescu-Vianu, ό.π. II, 137.

26. I. Barnea, «Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien», *Βυζαντινά* 13/1 (1985) 298. Του ιδίου, «Η περιοχή του Κάτω Δούναβη υπό το φως των βυζαντινών σιγίλλων», *Βυζαντινά* 8 (1988) 79-96. Πατούρα, ό.π. 195.

27. Σοφία Πατούρα, «Η Βυζαντινή αυτοκρατορία και οι λαοί του Κάτω Δού-

Ωστόσο, τα πολιτικο-στρατιωτικά γεγονότα της περιοχής επηρέαζαν πολλές φορές αυτές τις σχέσεις, όπως συνέβη, για παράδειγμα, γύρω στα 370-375, όταν οι αυτοκράτορες Βάλης, Βαλεντινιανός και Γρατιανός εξέδωσαν διάταγμα προς τον στρατιωτικό διοικητή της Θράκης Θεόδοτο με το οποίο απαγόρευαν την εξαγωγή κρασιού, λαδιού και όπλων στο Barbaricum.²⁸ Οι συναλλαγές με τους νομαδικούς λαούς του Βορρά δικαιολογούν εξάλλου και κάποιους χονδροειδείς και εκβαρβαρισμένους κάπως τύπους αγγείων και άλλων μεταλλικών προϊόντων που παρήχθησαν εκείνη την εποχή στα βιοτεχνικά κέντρα της Μ. Σκυθίας, όπως δείχνουν σχετικές ανακαλύψεις.

Εξετάζοντας τώρα το σύνολο των κεραμικών προϊόντων που ανακαλύφθηκαν στα παράκτια κέντρα της βυζαντινής Σκυθίας διαπιστώνει κανείς τη συνέχιση, όπως προαναφέρθηκε, της ελληνορωμαϊκής παράδοσης με την εμφάνιση όμως και νέων στοιχείων κυρίως στο διάκοσμο, που χαρακτηρίζουν ολόκληρο τον υλικό πολιτισμό της εποχής.

Την ελληνορωμαϊκή παράδοση ακολουθούν οι αγγειοπλάστες της εποχής, στις τεχνικές μεθόδους, στο είδος του υλικού, στους τύπους των αγγείων, εν μέρει και στο διάκοσμο. Όπως κατά τη ρωμαϊκή εποχή έτσι και τώρα χαράσσουν πάνω στην επιφάνεια του αγγείου σημεία που δηλώνουν τη χωρητικότητά του, το όνομα του παραγωγού ή του εμπόρου, ακόμη φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα. Η σφραγίδα όμως του Χριστιανισμού είναι καλά αποτυπωμένη και στον τομέα της κεραμικής. Καινοτομίες και εδώ όπως και στις άλλες μορφές της τέχνης — μνημειώδους ή λαϊκής — αποτελούν τα χριστιανικά σύμβολα και οι χριστιανικές επιγραφές, χαραγμένα σε εμφανή σημεία των κεραμικών αντικειμένων. Είναι αλήθεια ότι μέσω των καθημερινών οικιακών σκευών γινόταν εύκολα γνωστή η νέα θρησκεία και στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα σε μια περιοχή που ο επίσημος και οργανωμένος προσηλυτισμός δεν είχε αρχίσει ακόμη ή ήταν έστω περιορισμένης έκτασης.²⁹

Συνήθη χριστιανικά σύμβολα χαραγμένα σε κεραμικά όστρακα που βρέθηκαν στην Τόμι και την Ιστρία είναι το περιστέρι, το ψάρι, το μο-

ναβη. Συμβολή στη μελέτη των εμπορικών τους σχέσεων (4ος-6ος αι.), Φιλολογικές πηγές», *Σύμμεικτα* 5 (1983) 340-342.

28. ό.π. 343.

29. Σοφία Πατούρα, «Χριστιανισμός και ιεραποστολική δράση στα Βαλκάνια κατά τον 4ο αιώνα», *Πρακτικά ΣΤ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη (1986) 21-32.

νόγραμμα του Χριστού, ο σταυρός, ο φοίνικας κ.ά. Μαζί με τα χριστιανικά σύμβολα εμφανίζονται στα ίδια αντικείμενα — στα πήλινα δηλ. σκεύη καθημερινής οικιακής ή εμπορικής χρήσης — και οι παρακάτω χριστιανικές επικλήσεις: *Κύριε βοήθει, Χριστόν Μαρία Γεννά, Μήτηρ Θεοῦ, Θεοῦ Φῶς, Θεοῦ Λόγος, Θεοῦ Χάρις, Χριστός Παντοκράτωρ* κ.ά.³⁰

Βέβαια η νέα θρησκεία που είχε αλλάξει τις αντιλήψεις κυρίως των απλών ανθρώπων για τις ηθικές αξίες της επίγειας ζωής, ήταν φυσικό να επηρεάσει και τις σκέψεις τους για την μετά θάνατο ζωή. Σε όστρακα προερχόμενα από τις πρωτοβυζαντινές νεκροπόλεις των πόλεων της Μ. Σκυθίας τη θέση των ευχών που συνόδευαν τους νεκρούς κατά την ελληνορωμαϊκή εποχή όπως *Τύχη, Χαρά*³¹ παίρνουν τώρα οι λέξεις *Φῶς, Ζωή*³² ή ακόμη επικλήσεις όπως *Εἰλεώς μοι ὁ Θεός*,³³ ανάλογες με εκείνες των επιτύμβιων στηλών της ίδιας εποχής, *in morte resurrectio, Crux mortis et resurrectionis* κ.ά.³⁴

Ωστόσο, κατά τον 4ο τουλάχιστον αιώνα, που οι μνήμες του παρελθόντος είναι ακόμη ζωντανές στις ελληνικές αποικίες του Πόντου χρησιμοποιούνται συχνά ειδωλολατρικές επικλήσεις όπως οι παραπάνω σε κεραμικά είδη και σε επιτύμβιες στήλες είτε αυτόνομα είτε σε συνδυασμό με χριστιανικές επιγραφές. Στο σημείο αυτό μπορούμε να αναφερθούμε στις χριστιανικές και βακχικές επικλήσεις: *Κύριε βοήθει, Λάβε πῶμα καὶ Πίε, Πίε, Οἶνος καλός* κ.ά. που συνυπάρχουν πάνω σε καλύμματα αγγείων, προερχόμενα από την Μαγγάλια (Κάλλατις), όπου λειτουργούσαν εργαστήρια μαζικής παραγωγής τέτοιων αντικειμένων.³⁵

Τελειώνοντας, επειδή ο χρόνος δεν μας επιτρέπει να επεκταθούμε σε άλλα είδη βιοτεχνικής παραγωγής ή εμπορίου που οπωσδήποτε θα μας πρόσφεραν ενδιαφέροντα στοιχεία για το θέμα μας, επισημαίνουμε τα εξής: οι άλλοτε ελληνικές αποικίες της δυτικής ακτής του Ευξείνου Πόντου αποτελούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα περιφερειακών βυζαντινών πόλεων στις οποίες η επιβίωση των ελληνορωμαϊκών παραδό-

30. Popescu, *Inscriptiile* 29-31. I. Barnea, *Arta creștină în România*, 1, Βουκουρέστι 1979, σ. 16-21.

31. Popescu, *Inscriptiile* 94, 141-142.

32. ό.π. 86.

33. ό.π. 94.

34. ό.π. 140, 187-188.

35. I. Barnea, «Objets céramiques peu connus: les couvercles des vases de Scythie Mineure», *Dacia N.S.* 9 (1965) 407-417. Popescu, *Inscriptiile* 146.

σεων και οι νέοι παράγοντες που προέκυψαν από τις ιστορικές και πνευματικές συγκυρίες της εποχής, διαμόρφωσαν τα πολιτικά, πολιτιστικά και κοινωνικο-οικονομικά πλαίσια μέσα στα οποία κινήθηκε, έδρασε και δημιούργησε ο άνθρωπος της πρώιμης βυζαντινής περιόδου στη δημόσια και καθημερινή του ζωή.